

BÍRÓ FERENC

Személyes emlékek Szauder Józsefről (1917–1975), születésének centenáriumára után

Előbb bemutatkozik az emlékező. 1960-ban végeztem a szegedi bölcsészkaron, ebben az évben kaptam meg magyar–francia szakos tanári okleveletem, ezután egy évet gyakoronokként tölthettem az MTA Irodalomtörténeti Intézetben. Az volt a terv, hogy az egy év után visszakérek Szegedre, s ott Szauder József mellett leszek tanársegéd.

Szauder Józsefet ebben az évben nevezték ki Szegedre, amit ő aligha értékelt kedvező fordulatként. Arra nyilván nem gondolt, hogy Szegedre költözik, ekkortájt sok oktató járt le, de tudtommal senki nem vállalkozott arra, hogy a pesti lakását szegedire cserélje. A hetenkénti lejárás pedig fárasztó volt és – nem utolsósorban – időrabló. Szauder József ekkor már túl volt a negyvenedik életévén, s mivel nem volt jó káder (nagypolgári család leszármazottja volt), az igen sikeres szakmai pályafutását általában bizonytalanság övezte. Az Eötvös Collegium tagjaként szerezte meg magyar–olasz szakos diplomáját (ekkoriban már az egyik legjobb, ha nem éppen a legjobb magyar italianistának számított), az Eötvös Collegium vezetőtanára volt, olaszt és magyart is tanított az ELTE-n. 1956-ban hívták át az akkor alakult Irodalomtörténeti Intézetbe barátai, amely csak jóval később lett Irodalomtudományi Intézet. Teljes körű védelmet azonban ez sem jelentett, sok körülmény utal arra, hogy 1960 táján valami szigorodás zajlott le a kulturális életben, amelynek voltak durva jelei is. Szauder József Szegedre helyezése nem tartozott a goromba dolgok közé, de azért távol esett az élet természetes rendjétől is. Ő – emlékeim szerint – nyíltan ugyan nem háborgott ellene, de azért elég morózusan vette tudomásul. Szegeden általában véve jó emberi közegbe került, Ilia Mihály, Kovács Sándor Iván s a hamarosan érkező Csetri Lajos mellett talán nem szerénytelenség, ha magamat is megemlítem.

Mint említettem, én 1960–61-ben egy évet az Intézetben töltöttem, ő akkor már elfoglalta szegedi beosztását. Én korábban megismerkedtem vele, még az előző évben fogadott egy konzultációra, furcsa módon az ELTE-n, és nem az Intézetben. A Péczeli Józsefről készülő disszertációmmal kapcsolatban volt néhány kérdésem. Készséges volt, bátorított, s igen hasznos észrevételei voltak. Amikor legközelebb találkoztunk, immár Szegeden, már meg is védtem a doktori értekezést, de Szauder József – ahogy akkor hívtuk: az „Öreg” – számára nem ez számított, hanem az, hogy a disszertáció szövege megfelelő szintű, publikálásra alkalmas legyen, magyarul: a disszertációból igazi tanulmány álljon elő. Most kezdődtek el igazán az én „tanulóéveim”: Szauder József végigment minden mondatomon, figyelmét nem kerülte el semmi, humoros, egyszerre goromba és kedves, de mindig pontos észrevételei nyomán a szövegem valóban átalakult. Úgy gondolom, hogy ez a kritikai szellem az Eötvös Collegium öröksége, bizonyá-

ra az is volt, de igencsak egyéni változatban. Ma sem értem igazán, de a nagyon szigorú véleményének is katartikus hatása volt, eszembe sem jutott megsértődni, pedig most (és a későbbi évek folyamán) igen cifra fordulatoktól sem tartóztatta meg magát. A munka azután – az ő közbenjárására – meg is jelent az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1965-ös évfolyamában, két folytatásban. Én jobban szerettem volna, ha az *Irodalomtörténeti Füzetek* sorozatban jelent volna meg. Egy könyv mégiscsak könyv, egy folyóiratban megjelenő közlemény kevésbé jelentős dolog. Erről azonban lebeszél: egy kéziratról nem tud a szakma, a publikációról igen, a könyvre hat-nyolc évet kellett akkoriban várni, a tanulmányra csak kettőt-hármat.

Családi okok miatt el kellett hagynom Szegedet, Pestre költöztem. A Szépirodalmi Kiadónál kaptam lektori állást. Nem kerültem rossz helyre: Réz Pállal és Szász Imrével voltam egy szobában. Az igazgató, Illés Endre ugyan nem nagyon kedvelt, de ebben a vonatkozásban nem voltam egyedül. Annál nagyobb problémává vált ezzel az életmód és munkahelyváltással az eredeti vonzalmam: az irodalomtörténeti kutatás, amelyet aligha lehetett igényesen – pontosabban: filosz módra – folytatni a szerkesztői tevékenység mellett. Úgy gondoltam, váltani kell, s a minták kínáltak: a fordítással foglalkozott pl. mellékesen (és pénzkereset céljából) elég sok szerkesztőtársam. Ezt bejelentettem az „Öregnek” is, aki azonban – ismét az érdekesebb szókinéséből merítve – lebeszél. Amint lehetőség nyílik rá, ígérte, átvisznek az Intézetbe, folytassam csak a filozofodást. Ebben az ügyben még Klaniczay Tibor – ebben az időben ő volt az Irodalomtudományi Intézet igazgatóhelyettese – is behívatott, és beszélt velem. Én természetesen bíztam ezekben az ígéretekben, s néhány éven belül valóban sikerült is átkerülnöm. Aspiránsnak vettek fel, s az aspiránsvezetőm Szauder József lett. Közben a vele való konzultációk során már kialakult az új téma: Bessenyei Györgyről és a felvilágosodás magyar irodalmának első nemzedékéről írom majd kandidátusi értekezésem. Közben, 1965-ben az Öregnek is abba kellett hagynia a szegedi bölcsészkaron az oktatást, olyan betegség támadta meg, amely nem engedte meg a hetenkénti utazgatást. Újra az Intézetben lett a főállása, s ekkor – Klaniczay Tibor támogatásával és Tarnai Andort segítségével – megkezdte kialakítani azt az intézményes keretet, amely munkájához megadta a stabil hátteret. Ez az 1960-as évek második felében végbement. Elkészült a nagy programtanulmánya, amely a magyar irodalom 18. századi kutatásának helyzetét térképezte fel és feladatait jelölte ki. Elkészült és a következő évtized elején megjelent az ő és Tarnai Andor szerkesztésében egy hatalmas terjedelmű tanulmánykötet, *Irodalom és felvilágosodás* címmel. 1969-ben megalakult az Intézetben – az ő vezetésével – a XVIII. századi osztály.

Ebbe a keretbe kerültem be az 1960-as évtized végén. Akkor már néhány év óta (még szerkesztőként) elkezdtem dolgozni kandidátusi értekezésemre. Ez Bessenyei Györgynek az 1770-es évekre eső tevékenysége volt, a hagyományos értelmezés szerint ekkor kezdődött el a felvilágosodás kori magyar irodalom. Az is egyértelmű volt, hogy Bessenyei nem volt egyedül: körülötte egy meglehetősen népes nemzedék is színre lépett. Szauder József ezt az irodalmi világot alaposan ismerte, sőt: ő ismerte a legjobban. 1953-ban kismonográfiát írt az újkori magyar irodalom első jelentős alakjáról, a *Magyar Klasszikusok* című sorozatban egy terjedelmes tanulmányt közölt róla, s egy gazdag válogatásban mutatta be az életművet. Végül: ő írta az akadémiai irodalomtörténet III.

kötetében a Bessenyeiről szóló fejezetet – ez a kötet 1965-ben jelent meg, akkortájt, amikor már megállapodtunk, hogy én Bessenyeiről kezdem el írni kandidátusi értekezésemet. Utólag visszagondolva erre az időrendre, és számításba véve a körülményeket, elég egyértelmű a helyzet. Nem egy kevésbé ismert téma felé terelte érdeklődésemet, éppen ellenkezőleg: a disszertáció tárgyául éppen egy alaposan (és éppen általa) megművelt területet választottunk. Ez nekem akkoriban nem tűnt fel, most utólag visszaemlékezve – s az ő témavezető munkáját felidézve – a kritikai (önkritikai) szellem erőteljes jelenlétére kell gyanakodni. Ez a folytatásból egyértelműen kiderül: nem korábbi tanulmányaiban leírt korábbi igazságai érdekelték, hanem az, hogy mennyi él még a hajdani igazságokból. Ebben a szellemben ugyancsak az Eötvös Collegium örökségét kell látnunk, s azt is, hogy ennek a szellemnek kevés igényesebb és következetesebb képviselője volt, mint Szauder József.

Az 1960-as évek második felében fokozatosan és nagy vonalakban kialakult, hogy milyen irányban, milyen témák feltárásával tudom megoldani a feladatot. Ez az eszmetörténeti megközelítés volt, azon belül pedig a fogalomtörténeti analízis. Emlékezetem felidézi konzultációink egyik jellegzetes pillanatát. Nagyon alaposan kezdtem el tanulmányozni Bessenyei György szövegeit, s feltűnt, hogy korai filozofikus verseiben volt egy ismétlődő motívum: a világ „egy törvényének” megismerése utáni vágy. Erre addig senki nem figyelt fel. Amikor ezt megmutattam, s próbáltam belőle következtetéseket levonni, Szauder rögtön közbeszólt: „Ez az *esprit de système* jelenléte, rögtön olvasd el Cassirert.” Ez nagyon jelentős útbaigazítás volt. De nemcsak az eszmetörténet klasszikus tradíciója segítette az értelmezői munkát, hanem a modern szakirodalom is. A francia irodalomtudomány ezen a területen, éppen az 1960-as évek elején, komoly eredményeket ért el. Szauder József tájékozott volt ezen a terepen is, azzal döböntett meg például, hogy már megszerezte és alaposan ismerte ennek a termésnek két alapművét, Robert Mauzinak a boldogság fogalmáról, valamint Jean Ehrardnek a természet-eszme 18. századi irodalomban és tudományosságban játszott szerepéről írott terjedelmes opusait. Egy adott pillanatban pedig – már nem emlékszem pontosan, mikor – nekem is ajándékozta ezeket a műveket.

Szauder József sokoldalúan tájékozott volt a magyar irodalom történetében, ismeretek publikációi Kosztolányiról, Krúdyról, Babitsról, s egyáltalán nem biztos, hogy a széles körű és mély tudása minden alkalommal publikációiban is megjelent volna. Említettem, hogy mintegy tíz éven át volt az Eötvös Collegium egyik vezető tanára. Réz Pál mesélte el, hogy őt történetesen éppen Szauder felvételiztette, ezek a (ha jól emlékszem, „fejkopogtatásnak” nevezett) beszélgetések alaposan átvilágították a jelöltek felkészültségét. Szauder éppen Babitsról faggatta Palit. Babits költészetének a Réz családban kisebb kultusza volt, orvos édesapjának ő volt a kedvenc költője, s Réz Pál sem akármilyen felkészültséggel rendelkezett. A vizsgája is nagyon sikeres volt, de azért a beszélgetés során kiderült: Szauder tudása toronymagasan felülmúlja a jelölt kimagasló tájékozottságát (ezt maga Réz Pali mesélte). Krúdyról szintén publikált néhány tanulmányt, nem tudom, írtak-e jelentősebb dolgozatokat róla az elmúlt évtizedekben.

Különös ellentétben van ezzel a sokoldalú érdeklődéssel az a feltűnő törekvés, hogy egy-egy, általa már alaposan feltárt – számunkra legalábbis ilyennek látszó – témakör-

től gyakran nem tudott szabadulni. Állításait folyamatosan felülvizsgálta, olyannyira, hogy az eredeti célkitűzést feledve az adott témakörön belül új s új dimenzióba lépett át. Bennünket, fiatalabb munkatársakat, tanítványokat elképesztően széles körű tudása mellett a kritikai szellemnek ezzel a folyamatos, nemcsak mások munkáira, hanem saját tevékenységére is irányuló működésével nyűgözött le.

Kutatói alkatának ez a fausti vonása különösen látványosan mutatkozott meg számunkra a tragikusan korán érkezett halál utáni időben. Tudtuk, hogy a XVIII. századi osztály létrejötte után (talán valamivel korábban) célul tűzte ki egy Csokonai-monográfia elkészítését. Az 1970-ben kezdődő itáliai évek lassították ugyan a munka menetét, de nem akasztották meg: lényegében folyamatosan foglalkozott Vitéz költészetének problémáival. Szauder 1975-ban bekövetkezett halála azonban mindennek véget vetett. A közben elkészült tanulmányoknak nagy része megjelent, ezeket általában ismerte a szakma, s természetesen adódott a feladat. Az elkészült írásokat összegyűjtöttük, és az Akadémiai Kiadó – Klaniczay Tibor közreműködésével – megjelentette. Széles körben elterjedt volt a vélemény, hogy a Csokonai-szakirodalom addigi legjobb teljesítményeiről van szó. Emlékeztetőül néhány címet ideírok: *Sententia és pictura (A fiatal Csokonai verstípusairól)*, *Az estve és Az álom keletkezéséről (Csokonai és a felvilágosodás)*, vagy *A lappon éneke „A lélek halhatatlanságában” és az „Edda”*, de feltétlenül meg kell említeni a *Csokonai poétikájához* című tanulmányt is. A meglepetés azonban akkor ért bennünket, akik részt vettünk a poszthumusz kötet összeállításának munkájában, amikor megpróbáltuk megkeresni a tervbe vett és készülő monográfia körvonalait. Találtunk ugyan néhány tanulmányt, amelyek láthatóan valóban egy monográfia fejezeteiként készültek el, de a többség – a súlyos többség – nehezen lett volna beilleszthető egy zárt kompozíció keretei közé. A felületes szemlélő első pillantásra csak annyit lát, hogy itt előtérbe kerültek a részletkérdések. A kicsit is figyelmesebb olvasó azonban észreveszi: nem erről van szó. A tendencia, amely ezeknek az írásoknak a háttérben működik, éppen nem a részletkérdések irányába mutat. Úgy véljük, hogy itt a hagyományos monográfia kereteit új szempontok bontották meg, amit most – némileg leegyszerűsítve a helyzetet – úgy fogalmazhatunk meg, hogy *közben* felmerült, új és feltétlenül izgalmas, de immár inkább a problémátörténet körébe tartozó kérdésfelvetések térítették el az eredetileg kigondolt gondolatmenettől. Így azzal kellett szembesülnünk, hogy monográfia fejezetek helyett inkább önálló tanulmányokat kaptunk. Ezekben az a közös, hogy Csokonai költészetének valamely összefüggéséről szólnak, de nincsenek – legalábbis közvetlen módon – kapcsolatban egymással. Nem részlettanulmányokat olvasunk tehát, hiszen minden írás önmagában megálló, kerek egész, éppen ellenkező irányba vezet az olvasás: Csokonai életművének adott részlete valamely eddig ismeretlen távlatokra nyitja rá a szemünket, egy univerzum egy-egy részlete tárul fel előttünk. Ezek ugyan egyáltalán nem zárják magukba az érdeklődésünket, de nem is lesznek más részletek megismerésének feltételei.

Az analízisnek ez a szenvedélye az 1960-as évek elejétől, pontosabban: *A romantika útján* című tanulmánykötettel bukkan fel Szauder József munkásságában. Korábban – utaltunk rá – összegző jellegű munkákat írt, a *Magyar Klasszikusok* című mindmáig használatos sorozat három kötetének terjedelmes bevezető tanulmányai mellett az 1950-

es évek első felében két monográfiája is napvilágot látott, a már említett Bessenyei-könyv mellett egy Kölcsey Ferencről szóló opus. Ezek a munkák a magyar irodalomtörténet-írás klasszikus, Horváth János által megalapozott örökségét folytatják. Minden jel arra utal: az 1960-as években ettől az örökségtől távolodik el, s a modern irodalomtudomány útjait keresi. Ezt a kutatást mutatja a tervezett Csokonai-monográfia alakulástörténete, erre utal a Bessenyei-portré felülvizsgálatának szándéka, de – mutatis mutandis – Szauder József Kazinczy iránti érdeklődésének megváltozott iránya is.

Az életmű ismeretében jól megmutatható, hogy Szauder Józsefet Kazinczy régebben s eleinte talán mélyebben is érdekelte, mint Vitéz. Ezt jelzi például az akadémiai irodalomtörténetben (a „Spenótban”) megjelent nagy Kazinczy-fejezet, akárcsak az, hogy az imént emlegetett, 1961-ben megjelent tanulmánykötetben két tanulmány szól Kazinczyról, Csokonairól pedig itt még nem található írás. Az érdeklődés súlypontja a jelek szerint a következő évek során módosult. A szemléleti fordulat azonban ott van az 1960-as években születő Kazinczy-tanulmányokban is, amelyek közül a legfontosabb csak *Az Estve és Az Álom* című tanulmánykötetben jelenik majd meg (1971). Egy negatívum tűnik fel rögtön: egyáltalán nem esik szó bennük a nyelvújításról. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ezt a nagy témakört Szauder mellőzhetőnek gondolta volna, éppen ellenkezőleg: ezek a tanulmányok láthatóan azért készültek, hogy a Kazinczy-életművet – kilépve a szokványos keretek közül – nagyobb távlatba helyezve mutassák be. E három tanulmány esetében tehát mintha a Kazinczy-kutatások új fázisának bevezetéséről lenne szó. Szauder József a „Spenót” Kazinczy-fejezetével mintha egy időre elbúcsúzott volna a „nyelvújítási harcokban” forgolódo irodalmi vezértől, ezt a nyilvánvalóan ideiglenesnek szánt búcsút azonban a sors véglegessé tette. Azt is észre kell viszont venni, hogy az 1960-as években keletkezett Kazinczy-írásai szintén eltérnek az irodalomtörténet klasszikus útvonaltól, de egészen másképpen, mint a Csokonai-stúdiumok. Ott a felmerülő, a Csokonai-életmű valamely részlegéhez szervesen kapcsolódó, azokat európai kontextusba helyező *problémakörök* térítették el a monográfia előre elgondolt gondolatmenetét, itt éppen fordított a helyzet. A 1960-as években keletkezett Kazinczy-tanulmányok – főleg a két utolsó – egyre mélyebben hatolnak be *egy problémakör* világába. Ennek a problémakörnek nincs túl sok közvetlen érintkezése a Kazinczy kapcsán oly gyakran elemzett témákkal, s nem csak azért, mert bennük szinte egyáltalán nem esik szó a nyelvújításról. Voltaképpen az életmű centrumához közvetlenül (látszólag) nem kapcsolódó problémátörténeti szempont vonzása téríti el a gondolatmenetet egy monográfia klasszikus útvonaltól. Ez a problémátörténeti szempont az élet (a személyes élet) és az irodalom (a személyes használatra értelmezett irodalom) viszonya, ahol az irodalom fogalma minden pillanatban nyitott a kor képzőművészetével való kapcsolat felvételére. Itt találjuk meg a magyarázatát annak, hogy Kazinczy világának miért és hogyan lett szerves része a neoklasszicizmus művészete és esztétikája. A nyelvújítás-hoz közvetlenül kapcsolódó írásokból ez nem tűnik elő.

Erről elsősorban a már az 1961-es tanulmánykötetben megjelent *A kassai érzelmek iskolája* és csak *Az estve és Az álom* című kötetben (1971) napvilágot látott *Veteris vestigia flammae* (*Kazinczy szerelme*) tanúskodik világosan és erőteljesen. A két tanulmány egy folytatásos történet keretébe illeszkedik, amelyet érdemes felidézünk.

A történet az 1780-es évtized utolsó éveiben kezdődik, amikor Kazinczy II. József oktatásüggyel foglalkozó, igen sikeres hivatalnokaként dolgozott. Székhelye Kassán volt, ahol 1785-től 1791-ig tartott fenn állandó lakást. Főnöke gróf Török Lajos. Sokat utazik, de azért jut ideje a társasági életre. A kassai előkelő körök világában élénk szalonélet zajlik, sok a csinos fiatal nő, akiknek körében a fiatal Kazinczy igen otthonosan érezte magát. Sok jel utal arra, hogy szertelen, csapongó érzelmi életet él, négy-öt éven át egyszerre több ifjú hölgy is vonzza, soha nincs úgy, hogy – ezt olvassuk Szauder József tanulmányában – „ne két (vagy három) nőbe lenne szerelmes egyidejűleg”. Tudjuk, hogy a fiatal hivatalnok számára a kassai hölgyek közül a legfontosabb szereplő Kácsándy Zsuzsanna volt, aki „Süsie” néven szerepel általában. Fontos megemlítenünk, hogy Kazinczy nagyrészt megsemmisítette bizalmas levelezését, ezért közvetlen forrásból származó adatok teljes körűen nem állnak rendelkezésre, Szauder Józsefnek ugyan viszonylag sok, de csak közvetett információ alapján kellett átfogó képet adnia hősének kassai magánéletéről. Ez azonban nemcsak a kassai évekre igaz, hanem a folytatásra is. A „kassai érzelmek iskolájának” központi problémája – mint már utaltunk rá – az a sajátosság, ahogy az élet, az irodalom és a képzőművészet egymáshoz való viszonyát felfogja, az életet irodalomként éli és viszont: az irodalomra és a képzőművészetekre való utalás szinte állandóan ott van az életszemléletében. Ez érvényes a *Veteris vestigia flammae* című tanulmányra, amely – mint említettük – a kassai érzelmek iskolájában elkezdett történetet folytatja. Ennek persze feltétele volt, hogy a valóságos életben is folytatódjék a történet.

A kassai érzelmek iskolája Kazinczy szempontjából ott ért véget, hogy „Süsie” 1790 végén férjhez megy gróf Gyulai Ferenchez, s vele Andrásfalvára költözik. 1807 tavaszán azonban férje meghal, s Süsie két gyermekkel özvegyen maradt. Nem lehet pontosan tudni, hogy milyen módon, de a férj halála után néhány héttel már leveleztek. Közben színre lép az ifjú Döbrentei Gábor, Kazinczy legjobb barátjának, Kis Jánosnak pártfogoltja, ekkor Göttingában tanul, de készül haza, s arra kéri Kazinczyt, szerezzen neki nevelői állást valamelyik előkelő erdélyi családnál. Némi komplikációk után 1807 decemberében már Andrásfalván van, Süsie két gyermekének nevelőjeként áll alkalmazásban. A helyzet egyértelmű, a hajdani szenvedély újra él (a címbe emelt Vergilius-idézet is a régi tűz, a szerelmi tűz újjáéledésére utal), s Döbrentei dolga a közvetítés. Ez a túlnyomórészt levelezésben élő, de igen intenzív érzelmek néhány év után áthullámszik Süsie kislányára, aki közben viruló ifjú hölgy lett. Most egy valóban elképesztő, két évtizedig tartó s igen komplikált szerelmi történet kezdődik el, átítva képzelettel, szenvedéllyel, nosztalgiával, irodalmi-képzőművészeti reminiszcenciák sokaságával (a neoklasszicizmus motívumaira való utalások most jelennek meg nagy erővel Kazinczy életművében), költészettel, s az idő hatalmával szemben való írói küzdelemmel. Meg rejtélyekkel. A történet színtere a levelezés, kivéve Kazinczy három hónapos erdélyi útját 1816-ban, amikor viszonylag sok időt tölt el a hölgyek társaságában, Andrásfalván, de főleg Dédácson, a hölgyek nyaralójában.

Ebben a két tanulmányban Szauder jóvoltából Kazinczy világának olyan dimenziói tárulnak fel, amelyeket aligha pillanthatunk meg a nyelvújítási harcok felől, viszont a nyelvújítási harcok teljesebb megértéséhez szükség van ezekre a dimenziókra.